

XIX Əsr Türk Nəsrindən XX Əsr Azərbaycan Maarifçi Realist Nəsrinə Keçən Ənənələr
Traditions Passed Down From 19th Century Turkish Prose To 20th Century Azerbaijani
Enlightenm

Telli Əliyeva

E-mail:

tellimuradova95@gmail.com

Tel:+994103217799

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2107-4933>

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

Xülasə: XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının ənənə baxımından zənginləşməsində XIX əsr türk nəsrinin əhəmiyyətli rolu və yeri var. XIX əsr Türk və Azərbaycan maarifçiliyində paralel ideyalar təzahür edir və bunu təsiri ilə güclü ənənələr formalaşır. Azərbaycan və türk maarifçiliyində əsas ideyalardan olan müasirlik oyanışa və tərəqqiyə xidmət edir. Bu zəngin təcrübədən hər nə qədər faydalansa da, milli ədəbiyyatımız özünəməxsusluğunu, xüsusən də maarifçilik üçün son dərəcə vacib olan sadə dil və konkret zaman-məkan problemləri tələbini daim qoruyub saxlamışdır. Bu dövərdə ən çox nəzərə alınmalı məsələlərdən biri maarifçilik hərəkatının, ümumilikdə bu ideologiyanın yaranma və yayılma prinsipindəki fərqlilikdir. Tənzimatçıların yaradıcılığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri fəaliyyət göstərən sənətkarlarımıza poetikanın səciyyəsi baxımından bir çox istiqamətlərdə təsir etmişdir. Bunlardan ən vacibi milli kimlik ideyasının və müasirliyin formalaşmasıdır. Müqayisələrdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin əsas qaynaqlarından biri XIX əsr türk tənzimat nəsrinə olubdur. Maarifçi türk nəsrini insanları cahillikdən qurtarmaq, qadının, eləcə də bütün hüquqsuz təbəqənin cəmiyyətdəki insani haqlarını müdafiə məqsədi ilə bərabər, onları həm də alafraqalığa, zübbəliyə meyildən uzaqlaşdırmağa çalışır, beləliklə də millilik şüurunun inkişafına da xidmət edirdi. Bütün bunlar ideya-məzmun, poetika istiqamətində türk nəsrinin XX əsrin müasirləşən Azərbaycan nəsrinə nüfuz imkanlarını artırırdı.

Açar sözlər: *Tənzimat, maarifçi, realist, nəsr, ənənə*

Məqalənin gəldiyi

tarix/Received: 21.10.2024

Qəbul tarixi/Accepted:

27.11.2024

Nəşr tarixi/ Available Online:

29.12.2024

Abstract: Turkish prose of the 19th century has an important role and place in the enrichment of Azerbaijani literature at the beginning of the 20th century in terms of tradition. In the 19th century Turkish and Azerbaijani enlightenment, parallel ideas emerged and strong traditions were formed under their influence. Modernity, which is one of the main ideas of Azerbaijani and Turkish enlightenment, serves awakening and progress. Although our national literature has benefited from this rich experience, it has always preserved its originality, especially the demand for simple language and specific time-space problems, which are extremely important for clarification. One of the most important topics that should be emphasized in this period is the difference in the principle of the emergence and spread of the Enlightenment movement in general, that is, this ideology. Tanzimat literature does not fully cover this. We can consider this because the periodization of literature has a different character. The creativity of composers has influenced our artists working at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century in many ways. The most important of them is the formation of national identity and the idea of modernity. From the comparisons, we can conclude that the 19th century Turkish Tanzimat prose is one of the main sources of the 20th century clear realist prose of Azerbaijan. Enlightenment Turkish prose aimed to save people from ignorance, protect the human rights of women and all classes deprived of their rights in society, and at the same time tried to distance them from the tendency of stupidity and vulgarity, thus serving the development of national consciousness. All this increased the possibilities of Turkish prose to penetrate modernized Azerbaijani prose of the 20th century in terms of ideas, content and poetry.

Keywords: *Tanzimat, enlightener, realist, prose, tradition*

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının ənənə baxımından zənginləşməsində XIX əsr türk nəsrinin əhəmiyyətli rolu və yeri var. Milli intibah, azadlıq uğrunda gedən mübarizədə türklük şüurunun aparıcı rolu Azərbaycan qədər Osmanlı-türk ədəbiyyatını da yazıçılarımıza doğmalaşdırmışdı. *Tənzimat fərmanı Türkiyədə yeniləşmənin manifesti olmaqla bərabər, bizim üçün həm də islahatçı yazıçılarımızın və maarifçiliyin müsbət qəhrəmanlarının ideallarına uyğunluğuna görə də maraqlıdır (məsələn, Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestində Yusif Sərracın islahatlarının demək olar ki, Tənzimat fərmanı ilə üst-üstə düşməsi kimi) (Məmməd, 2010)*. Yeni təhsil sisteminin yetişdirdiyi oxucular, "firəngməab" insanların çoxalması, avropalaşmağın bir dəb halını alması, elm və sənayenin inkişafına, real qaynaqlara marağın artması yeni mövzuların ədəbiyyata gəlişini sürətləndirirdi. Ədəbiyyatda divan ədəbiyyatından fərqlənən və oxucu kütləsini maraqlandıran forma və məzmunca yeni ədəbi növ və janrlar çoxalır. Bütün bu innovasiyalar əsrin tələbi kimi hər iki – Osmanlı-türk və Azərbaycan ədəbiyyatına dərinlən təsir edirdi. Qərb ənənələrinin gəlişi istiqamətində nədəsə ilkinlik Azərbaycana, nədəsə Türk ədəbiyyatına məxsusdur; ədəbiyyatlarımız arasında güclü təcrübə alış-verişi gedirdi. İlk dram əsərinin yazılışı, dramatik növün başlanğıcı M.F.Axundzadənin yaradıcılığı ilə Azərbaycanda başladığı halda, türkdilli nəsr janrlarının yaranması və sürətli inkişafı Türk ədəbiyyatına aid idi. Nəsrdə də ilk yeni janr Azərbaycanda yazılmışdı; İsmayıl bəy Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım". Lakin onun uzun müddət oxucu kütləsinə məlum olmaması və fransızca yazılışı təsir imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib"inə qədər ədəbiyyatımızda yeni nəsr janrları yox dərəcəsində idi. Daha sonralar, XIX əsrin 90-cı illərində Cənubi Azərbaycan nəsrində meydana çıxan romanlar (Əbdürrəhim Talıbovun romanları, Zeynalabdin Marağayının "İbrahim bəyin səyahətnaməsi") fars dilində olduğu üçün Azərbaycandilli oxucular arasında geniş yayılmadı. XIX əsrin 90-cı illərində Şimali Azərbaycanda anadilli nəsrin gözəl nümunələri yazılmağa başladı – Nəriman Nərimanovun "Bahadır və Sona" romanı, Cəlil Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti. Yeri gəlişkən qeyd edək ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında "Danabaş kəndinin əhvalatları" janrca roman adlandırılır. Adını çəkdiyimiz əsərlər ideya-bədii cəhətdən mükəmməl əsərlər idi. Lakin sayları az idi. Türk ədəbiyyatı ilə müqayisədə Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr nümunələri geniş yayılmamışdı. Bu zəngin təcrübədən hər nə qədər faydalansa da, milli ədəbiyyatımız özünəməxsusluğunu, xüsusən də maarifçilik üçün son dərəcə vacib olan sadə dil və konkret zaman-məkan problemləri tələbini daim qoruyub saxlamışdır. Xalqa yaxınlıq ondakı xəlqiliyi və folklor ənənələri ilə yaxınlığını da gücləndirmişdi. Dünyada gedən proseslər, yaxın bölgələrdə yaşananlar ədəbiyyatları tipoloji cəhətdən də yaxınlaşdırırdı. *XX əsrin sürət və informasiya dövründə cəmiyyətə və onda gedən dəyişmələrə bədii yolla münasibət ifadə etmək həmin dövr dünya ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Dünyaya baxışların bədii yolla ifadəsini XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı kimisə təqlid etməklə yox, öz ənənələrini yeni şəraitdə davam etdirməklə bildirir. Ölkələrin və xalqların bir-birinə yaxınlaşdığı yeni mərhələdə mədəniyyət və incəsənətdə oxşar şəraitdə oxşar hadisələrin baş verməsi təbiidir (Məmməd, 1999)*.

Əsas hissə / Main Part

XIX əsr Türk və Azərbaycan maarifçiliyində paralel ideyalar təzahür edir və bunu təsiri ilə güclü ənənələr formalaşır. Azərbaycan və türk maarifçiliyində əsas ideyalardan olan müasirlik oyanışa və tərəqqiyə xidmət edir. Türk maarifçiliyinin, başqa bir adla Tənzimat ədəbiyyatının öndə gələn müəllifləri – İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əkrəm Rəcəzadə, Əhməd Mithəd, Əbdülhəq Hamid, Sami Paşazadə Sezayi, Şəmsəddin Sami və b. istər nəsrə, istər poeziyada yeni maarifçi ədəbi istiqamət formalaşdırırlar. Onların yaradıcılığı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri fəaliyyət göstərən

sənətkarlarımıza poetikanın səciyyəsi baxımından bir çox istiqamətlərdə təsir etdir. Bunlardan ən vacibi millilik ideologiyasının formalaşmasıdır.

Bu dövəmdə ən çox nəzərə alınmalı məsələlərdən biri maarifçilik hərəkatının, ümumilikdə bu ideologiyanın yaranma və yayılma prinsipindəki fərqlilikdir. Tənzimat ədəbiyyatı da bunu tamamilə əhatə etmir. Ədəbiyyatın dövrəşməsi fərqli xarakter daşdığından bunu nəzərə ala bilərik. Yəni, Tənzimat deyiləndə Türkiyə ədəbiyyatında sırf maarifçi ədəbiyyat düşünülməməlidir. Tənzimat maarifçiliyin (aydınlanmanın) əsaslarını yaradan bir dövəmdir. Bu fikri aşağıdakı sitatla qüvvətləndirə bilərik: *Təbii ki, bu əlaqələrlə Tənzimat və Türk modernləşməsi; Bunun maarifçiliyin birəbir reallaşması olduğunu söyləmək olmaz. Lakin maarifçiliyin tarixi qaynaqları ilə Tənzimat düşüncəsini və ədəbiyyatını quran ən mühüm xarici mənbə olduğunu inkar etmək olmaz. Bu araşdırmanın perspektivlərindən biri də Tənzimat yazarlarının maarifçiliyi ən azından Fransa və müəyyən qədər İngiltərədən qaynaqlanan cəhətləri qəbul etməkdir. Tənzimatdan sonra türk ədəbiyyatının bir ayağı maarifçiliyin üzərindədir (Öztürk, 2001). Hilmi Ziya Ülken "Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü" (Ülken, 2016)) Tənzimatla gələn maarifçilikdə Şərqdən və Qərbdən edilən tərcümələrin rolunun yüksək olduğunu vurğulayır, Məcid Gökberk (*Felsefenin Evreni*)(Gökberk, 1979) isə əslində türk toplumunun Tənzimatdan sonra bir uyanış, aydınlanma mərhələsi içində olduğunu ifadə etməkdədir.*

Maarifçilik hərəkatının irəliləyişində iki istiqamət və ya üsul - siyasi və pedaqoji hər zaman əsas götürülür. Avropa maarifçiliyində hər ikisi prioritet olduğu kimi Türkiyədə də Tənzimat dövründə bunlar əsas olmuşdur. Dövrün ziyalıları elmin, təhsilin önəm və gərəkliliyi haqqında öz fikirləri və fəaliyyətləri ilə bizim maarifçilər, maarifçi realistlər qədər qətiyyətli olub və oxşar mövqedən çıxış etmişlər. Necə ki, Volter, Didro, Russo, Helveti kimi maarifçilər təhsilin, təlimin, biliyin insan şəxsiyyətinin formalaşmasında ən vacib şərt kimi dəyərləndirirlər, tənzimatçılar da insan azadlığında, kütlənin oyanışında ilk rolu təhsilə verirlər. Məsələn bunu tənzimatçı aydın Şinasinin fəaliyyəti ilə bağlı tədqiqatlarda görə bilərik. *Tercüman-ı Əhvalın ön sözündə qəzetin proqramı, dili və aydın populist məqsəd göstərməklə məqaləni tamamlayır. Ona görə də vasitələrdən asılı olmayaraq, Şinasi üçün məqsəd xalqı maarifləndirməkdir. Tərəqqi və sivilizasiyaya xalqın maariflənməsi ilə nail olmaq olar (Tanrınar, 2014).* Şair, yazıçı, jurnalist kimi fəaliyyətinin bütün yönələri ilə əsas məqsədə - inkişafa istiqamətlənmişdir. Onun fikrincə inkişaf etmiş sivilizasiyadan kənar qalmış bir kütləni ancaq maarif yolu xilas edə bilər. Digər tənzimatçılardan biri Ziya Paşa fransız maarifçilərinin əsərlərini tərcümə edərkən ön sözlərdə bunları məhz milli təhsil sisteminin yeniləşməsi məqsədi ilə etdiyini və işə yarayacağı ümidi daşdığını dəfələrlə vurğulayır. "Röya"(Paşa, 1993) adlı bədii-publisistik yazısında da ölkənin geridə qalmasının başlıca səbəbinin maarif sahəsinin yetərincə inkişaf etməməsilə əlaqələndirir.

Novator tənzimatçılar müasirlik, yeni düşüncə tərzini, yeni yaşam tərzini əsərlərində əks etdirərkən qurduqları mövzu, dil-üslub, təhkiyə mexanizmi, yazı üsulu, obrazlar sistemi ilə bəhs edilən yeniliklərin formalaşma yollarını müəyyən etmiş olurlar. Xüsusilə nəsr əsərlərinə diqqət etsək, bunu müşahidə edirik. Yeni yaşam tərzini, geyim forması, ev arxitekturası və dizaynı, insanların sosiallaşmağa çalışması, əyləncə anlayışı, əyləncə yerləri və s. təsvir olunur. Artıq romanlarda yeni texniki tərəqqinin nəticələri əks olunur, kitabxanalardan, qəzetlərdən bəhs açılır. Sosial bərabərsizlikdən doğan sinfi münasibətlər, yuxarı təbəqəyə xidmət edən qulluqçular, əcnəbi tərbiyəçilər və s. avropasayağı adətlər qələmə alınır. Tənzimat dövrü ədəbiyyatın nəsr nümunələri içində xüsusi yeri olan "İntibah", "Dünyanın qəribəlikləri", "Araba sevdası", "Fəlatun bəylə Rakım əfəndi", "Dolabdan tamaşa", "Dürdanə", "Ölüm Allahın əmri" "Daha 17 yaşında" və s. onlarla nəsr əsərləri bu qəbildəndir. *Avropa ədəbiyyatının, xüsusilə, fransız yazıçıların təsiri ilə yazılan nümunələrdə türk oxucuya aşılana yenilik və tərəqqinin, müasirləşmənin nəticələri bunlardır. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi maarifçilik, elm, təhsil uğrunda*

mübarizə maarifçi realistlərlə tənzipatçılarını birləşdirir, ancaq onların ifadə tərziindəki fərqliliklərdə kifayət qədərdir. Çünki, maarifçi realist sənətkarlarımız elmin, təhsilin vacibliyini vurğulayarkən bu yeniliklərin təsvirini əsas bilməmişlər (Əliyeva, 2024).

Əsərlərin bir çoxunda kişi və qadının ictimai həyatdakı mövqeyi, ideallaşdırılmış qadın tipi və ya onun əksi, qadınların əxlaqında marginallaşma, nihilasiya, eləcədə iradəsiz gənc varislərin faciəsi geniş təsvir obyektidir. Qadın hüquqsuzluğu ilə yanaşı, gənclərin ailə təzyiqi ilə evləndirilməsi məsələsi də bu əsərlərdə geniş işlənir. Bunun nəticəsi olaraq qurulan ailələrdə baş verən uğursuz sonluqlar, gənclərin yaşadığı faciələr təsvir olunur. Bu problemin vurğulandığı romanlardan biri "İntibah"dır. Baş qəhrəman Əli bəyin anası Fatimə xanımın təkidi ilə Dilaşubla evlənməsi buna misal ola bilər. Onların da sonu faciəlidir və burada ən böyük zərəri heç bir günahı olmadan, Əli bəyi pis vərdişlərindən uzaqlaşdırmaq üçün Fatimə xanımın seçdiyi qurban kimi Dilaşub görür. Bu mövzunun ədəbiyyatımızda işlənmə tərzi müəyyən qədər fərqlidir. Ümumi təsəvvür yaratdıqda, müəlliflərin mövzuya yanaşma müxtəlifliyi aydın görünür. Ancaq gənclərin faciəsi və onların düçar olduğu bədbəxtlikdən doğan təəssüf, bu halların ailə qurumuna və cəmiyyətə verdiyi zərəri qabartma istəyi eynidir.

Ailə məcburiyyəti ilə evləndirilmək istənən gənc qızlardan biri də Süleyman Sani Axundovun "Təbrik" hekayəsinin qəhrəmanı Mələhətdir. Əminin himayəsində böyüyən Mələhəti Qaraoğlan adında vahiməli, çapıq surətli bir ilə nişanlayırlar. *Qonaqlar dağıldıqdan sonra, Xankişi Hümmətəli ilə otağa daxil oldu.*

- *Qızımı göstərin, görüm necə qızıdır? – deyə Xankişi soruşdu.*

10 Yaşında gəlin meydana gəldi.

- *Pəh, pəh, maşallah nə göyçək qızıdır, - deyə Xankişi Mələhətin alnından öpdü. Sonra bir üzük çıxarıb onun incə barmağına taxdı (Axundov, 2005).*

Evlənmək istəməyən qızın həyatını dəyişən müəllimi İsmət xanım olur. Maarifçi realist müəllifin maarifçi qəhrəmanı qadınlar arasında savadsızlığı ən aza endirmək üçün bütün gücü ilə çalışır. Burada Mələhət və onun kimi onlarla qıza, qadına dəstək olan müəllimin onların savadlanması, güclü olması, azad olması, heç kimdən aslı olmaması uğrunda mübarizəsi təsvir olunur. Ancaq zorla evləndirilməyə çalışan Mələhət müəlliminin bütün səylərinə rəğmən acgöz mühitin qurbanı olur.

Bəhs edilən mövzunun əksinə, ailə məcburiyyəti deyil, ailənin dəstəklədiyi, övladın sevgisinə, seçiminə hörmətlə yanaşdığı hekayə tipinə də maarifçi realist nəsrə rast gəlirik. Müasir baxış tərziinin XX əsrin əvvəlləri yaşayan tipik Azərbaycan ailəsində təsviri bizdə böyük maraq doğurur. Çünki bu nadir hekayələrdən biridir ki, burada azad sevgi, qadağalardan uzaq ailə münasibəti görürük və bunlar müəllifin maarifpərvər, yenilikçi, uzaqgörən yazıçı simasının təzahürüdür. Həmin əsər Eynəli bəy Sultanovun "Bülbül" hekayəsidir. Hekayədə əsas qəhrəmanımız olan Rənanın atası Hacı Qasım müəllifin deyimi ilə fanatik adam idi, qızını da pərdə arxasında saxlayırdı, həyat yoldaşı Şərəbanu da onun bu mövqeyini dəstəkləyirdi. Ancaq buna baxmayaraq onlar qızına yaxşı tərbiyə verir, oxudurlar. Belə qərara gəlirlər ki, qıza evlənmək məsələsində güc etməyəcəklər və öz ixtiyarına buraxacaqlar. Həqiqətən qızın aşıq olduğu oğlanı öz evinə gizləncə girdiyini görəndə Hacı Qasımın reaksiyası heç də dini fanatikliklə uyğunlaşmır. Övladına gələcək xoşbəxtliyi üçün sərbəstlik verən ata bu durumu normal qarşılayır, qızının fikrinə hörmətlə yanaşır. *Hacı Qasım gülə-gülə arvadına: - Arvad, nə deyirsən, deyəsən, başqa çarəmiş yoxdur, - dedi, - doğurdanda balaları bir-birindən ayırmaq heç insaf deyil, bu gündən toy tədarükündə ol(Sultanov, 2016).* Avropasayğı düşüncə tərziinə uyğun ideya-məzmun, obraz mövqeyi olan əsərin bu xüsusiyyətləri birbaşa Tənzipat ilə əlaqələndirəcəyimiz tiptədir. Bizim ədəbiyyat nümunələri üçün spesifik olmayan müəllif dünyagörüşü XIX əsrin ikinci yarısında türk ədəbi mühitində formalaşan "batı" meyilli ədəbiyyata uyğundur. Eyni zamanda mövzuya bu şəkildə münasibət məhz

maarifçi müəllif mövqeyi kimi də əhəmiyyətlidir ki, bunu mənimsəyən və tətbiq etməyə çalışan Sultanovun fəaliyyəti hər cəhətdən təqdirəlayiqdir.

Tənzimət ədəbiyyatında qadın mövzusunda hərtərəfli, müxtəlif yönlü baxış var. Xüsusilə, Əhməd Mithəd qadının cəmiyyətdə mövqeyindən təhsilinə, hüquq və azadlıqlarına qədər müxtəlif temalara toxunur. Onun fikrincə, qadınlar nə qədər bilgili və təhsilli olarsa, o qədər sağlam ailələr formalaşa bilər. Əhməd Mithəd bəzən türk və avropalı qadınların müqayisəsini edir. Bir çox məziyyətlərinə görə türk qadını üstündür, ancaq onlar avropalı qadınlar qədər sərbəst ola bilmirlər. Bundan əlavə, bir də avropalaşmanı fərqli anlayıb qadınları bu yöndən dəyərləndirən xarakterlərdə var. Fəlatun bəy türk qadınını tənqid edərək, digərlərini üstün bilir. *Özünü xanıma yarandıрмаq mümkün deyil. Onun həyasızlığı dözülməzdir. Onun zarafatı dadsızdır. Sən bilirsən, ay qardaş, bilirsən! Amma bir cariyə al. İndi bizim kimi azadsan, azad adamlar quldan hansı həzz ala bilərlər? Kim bilir ürəyi kimdədir! O, sənin qulun olduğu üçün sənə tabe olmağa borcludur* (Mithat, 2018). Rakım əfəndi dostunun bu ifadələrinə çox təəcüblənir və ona izah etməyə çalışır ki, bütün bunlar türk qadınının həyasından, namusundan irəli gələn davranış formalarıdır. Rakım əfəndinin satın aldığı cariyəsi Canana olan münasibətindən də onun, bilavasitə müəllifin qadına münasibəti görünməkdədir. Rakım əfəndi cariyəni ailə üzvlərindən fərqləndirməz, onun təhsilinə diqqət edər, hətta piano çalmağı öyrətməsi üçün müəllim belə tutar, onu ideal gənc qız kimi yetişdirər. Bu tipik surətin bənzər xüsusiyyətlərini Süleyman Sani Axundovun "Sona xala" hekayəsində Bəşir obrazında tapa bilirik. O, anası ilə evlənmək haqqında danışarkən xüsusilə vurğulayır ki, ona tapdığı qız kasıb ailədən olsun, çünki onunla bağlı planları var. *"- Ana mənim bir şərtim var, mənə nə bəy, nə də dövlətli tacir qızı lazım deyil, arayıb bir kasıb qızı taparsan. Arxasız olsa, daha münasibdir, çünki fikrim onu oxudub, tərbiyə verib, açıq gəzdirməkdir"* (Axundov, 2005). Bəşir evləndikdən sonra istəklərini həyat yoldaşı ilə birlikdə yerinə yetirir. Bunlar maarifçi realist müəllifin ideyaları, bu ideologiyanın əsas müddəalarından olan müasirliyin əsas göstəriciləridir. Əsərdə Bəşirin anası olan Sona xala maarifçi realist nəsrimizdə ən güclü qadın obrazlardan biridir. Oğlunu və gəlinini itirdikdən sonra da öz mübarizəsindən qalmır, hər kəsdən öndə addımlamağı bacarır.

Tənzimətin ədəbiyyata, mədəniyyətə, bilavasitə cəmiyyətə gətirdiyi əsas yeniliklərdən birinin müasirləşmək, qərbləşmə olduğunu qeyd etmişdik. Yeniləşmə hər zaman tamamilə müsbət təsirlər yaratmır. Yazılan əsərlərdə bu istiqamətli düşüncə aşılırsa da, bəzi nümunələrdə qərbləşmənin mənfi tərəfləri də az işlənmişdir. Əhməd Mithədin "Fəlatun bəy və Rakım əfəndi", Əkrəm Rəcəzadənin "Araba sevdası" və s. romanlarda cəmiyyətə sirayət edən yeni düşüncə tərzinin insanlar üzərində, xüsusilə, gənclərə bütün təsiri, müsbət və mənfi təzahürü bəzən müqayisə edilir, bəzən gülüş obyektinə olur. "Araba sevdası" romanı Tənzimət dövrü türk ədəbiyyatında nəsr əsərləri içərisində realizmə keçiddə bir dönüm nöqtəsidir.

Ənənə və modernizmin mübarizəsi fonunda bir çox mövzulara toxunulan bu romanlarda ən başlıcası dövrün ədəbiyyatı üçün xarakterik olan maarifçilik ideyalarının təbliğidir. Paralel olaraq müəlliflər müasirləşmək adı ilə "alafranlıq" xəstəliyinə düşərək gənclərin uğradıqları bəlaları nəql edirlər. Həqiqətən də, bu romanlar birbaşa həyatdan təsirlənərək qələmə alınır. Rakım əfəndi (Fəlatun bəy və Rakım əfəndi) kasıb ailədə böyümüş, həyatın çətinliklərini görmüş, ata və anasını itirdikdən sonra daha çox çalışaraq yüksək səviyyədə təhsil alıb iş həyatına atılan mədəni, bilikli, dürüst bir gəncdir. Savadlı gəncin yüksək keyfiyyətləri onun ətrafına olan münasibətdə üzə çıxır. Ancaq əsərdə Rakım əfəndinin bu xüsusiyyətlərini oxucuya aşılamaq üçün onun tam əksi obrazlar yaradılmışdır ki, bu təzad müsbət və mənfini ayırmağa kömək edir. *"Roman biçiminə və məzmununa görə Türkiyə ədəbiyyatında orijinal bir əsər kimi qiymətləndirilə bilər. Müəllif romanında insanların taleyini həll edən pulun mənfi rolunu, varlı balalarının ata-ana öləndən sonra qalmış sərvəti qəddarcasına, boş-boşuna xərcləyən, avara-avara gəzməklə günlərini keçirən tiplərin həyat tərzini qələmə almışdır"* (Aydın, 2007).

Qərb meyilli mədəni dəyərlərin mənfi təsirləri Fəlatun bəy obrazında, doğru yönləri Rakım əfəndi simasında ümmiləşdirilir.

Fəlatun bəy (Fəlatun bəy və Rakım əfəndi), Bəhrüz bəy (Araba sevdası), Əli bəy (İntibah) obrazlarını birləşdirən başlıca xüsusiyyət modernləşmənin, müasirləşmənin sərhədlərini müəyyən etməyi bacarmadan, hər şeyi yarı-yarımçıq mənimsəyərək zamanın tələbinə uyğunlaşmağa çalışarkən öz kökünə, adət-ənənəsinə xor baxıb nəticədə gülüş obyektinə olan insan tiplərini təcəssüm etdirmələridir. Bəhrüz bəy bu obrazlar içində xüsusi yer tutur. *“Tənziyat romanlarında modernləşməni, yeniliyi təmsil edən xarakterlərin başında “alafranga züppe” (“avropapərəst, modabaz, snob”) obrazı gəlir ki, bunun ən tipik nümayəndəsi sözügedən romandakı Bəhrüz bəy obrazıdır. Bu qəhrəman öz dövrü üçün o qədər tipikdir ki, türk ədəbiyyatşünasları Tənziyat sənətkarlarının romanlarındakı qərbpərəst obrazlarının ümmiləşdirilmiş xarakterinə “Bəhrüz sindromu” (geyimi, danışığı və həyat tərzi süni olan) deyirlər”*(Səmədova, 2021). Bu gəncləri birləşdirən xüsusiyyətlərdən biri alafranlıqdırsa, digər xüsusiyyət atadan qalma mirası öz əyləncələri üçün israf etmələridir. Fəlatun bəyi Polini adlı fransız qadının toruna düşür və borc bataqlığına düşənə qədər var-dövlətini ondan qoparır. Ondan fərqli olaraq Bəhrüz bəy təkəbbürlü davranışlarının və modern yaşam tərzi başqalarına nümayiş etdirmək üçün hədsiz israflar edir (avropasayağı yerlərdə gəzmək, bahalı geyimlər almaq, bahalı yeməxanalara getmək, fransız xidmətçi və müəllimlər saxlama və s.) və sonda müflisləşir. Hər iki gənc kəmsavad, yarımçıq dil bilikləri ilə avropasayağı yaşam tərzinə özünü uyğunlaşdırmağa çalışan və yarım bilgi birikimi ilə gülüş obyektinə çevrilən obrazlardır. Əli bəy isə onlardan fərqli olaraq savadlı, alicənab və yüksək etik dəyər sahibi kimi təqdim olunur. Ancaq asosial həyat tərzi, cəmiyyətdən izole yaşamı olan bu gənc cəmiyyət həyatına ayaq basan kimi yanlışa sürüklənir, hislərinin qurbanı olur, bir qadına olan düşkünlüyü və yanlış qərarları onu məhv edir. Əsərlərdə ən çox tənqid olunan, gənc türklərin bəlasına çevrilən problem isə milli mənsubluğu itirmələri, yerli və ənənəvi olan hər şeyə biganə münasibət bəsləmələridir. *“Buradan tək-cə Qərb mədəniyyətinə kor-koranə pərəstiyə etmək, qərbin adət-ənənəsinə, hərəkət və davranış qaydalarına həvəs və meyil-ucuz şöhrət düşkünlüyü göstərilməklə qalmır. Yazıçı maarifçi fikirləri ilə çıxış edərək xalqın zəngin keçmişini bilməyən, onun mədəniyyətindən xəbərsiz olan, ədəbiyyatı ilə maraqlanmayan, vaxtını avara-avara gəzməklə keçirən zamanəsinin Bəhrüz və Fəlatun bəylər kimi mirasyedələrinin daxili aləmini ifşa edirdi. Digər tərəfdən də, bu tipləri ata-ana malına göz dikməkdən uzaqlaşdırmaq, yüngül yolla həyat sürmək, zəhmətsiz xoş gün keçirmək azarından çəkəndirmək istəmişdir”*(Aydın, 2007). Türk ədəblər qəhrəmanlarını öz əməllərinin uğursuz nəticələrinin cəzasını çəkməyə məcbur edirlər. Onlar gənclərə bu hərəkətlərə görə islah olmanın məşəqqətli və ağır yollardan keçdiyini göstərməklə bilavasitə dərs vermiş olur. Maarifçi realist yazıçıların yanaşması bu istiqamətdə deyil. Tənziyatçılardan fərqli olaraq maarifçi realistlər islah etmək üçün yumşaq tənqid və xoş final yaratmaq yolunu seçirlər. Nəsr əsərlərində, xüsusilə, hekayələr, povestlərdə təhsilin, tərbiyə ilə islah edilən, sonda xoş nəticələr əldə edən onlarla obraz yaradılmışdır. “Murad”, “Loğva ovçu”, “Oyunçu bağalar” (Abdulla Şaiq), “Arxi keç, sonra danış”, “Çadra altında” (Eynəli bəy Sultanov), “Quşların mənfəəti”, “Arsız uşaq və qarışqa” (Rəşid bəy Əfəndiyev) və s. hekayələrdə, “Xasay” (Abdulla Şaiq) povestində qəhrəmanların əməllərindən düzgün nəticə çıxarması təsvir olunur. Mənfi obrazlarla bərabər müsbət maarifçi surətlərin yaradılması, onların bəhs edilən islah olmada rolu mütləq qeyd edilməlidir. Şeyda bəy (Məktubati-Şeyda bəy Şirvani), Kamil müəllim (Xasay), Sədrəddin bəy (Allah xofu), Cəfər (Fəqir Cəfərin alim olmağı) və s. kimi personajların əsərlərdə fəaliyyəti, müəlliflərin onları təqdim etmə şəkli fərqli olsa da, ideya və məqsəd ortaqlığı onları həm bir-birilə, həm də tamamilə başqa mühitin yetirməsi olan, öz fəaliyyətləri ilə maarifçi realist surətlərdən tam fərqlənən Rakım əfəndi (Fəlatun bəy və Rakım əfəndi), Atif bəy (İntibah) və s. kimi obrazlarla birləşdirir.

Finallardan danışarkən bir məsələni vurğulamaq yerinə düşər. Tənzimat da maarifçilik ideyalarını təbliğ edən sənətkarların başında Əhməd Mithəd gəlir. Onun adını çəkdiyimiz romanlarından başqa, *“Qissədən hissə”*(1870) adı altında bir çox hekayələrini topladığı kitabı bir insanın yüksək səviyyəli şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ona lazım olan bütün dəyərlərin sözlə ifadə edildiyi topludur. Əsasən Ezop və Fenelon yaradıcılığından və yerli lətifəvari hekayələrdən toplanmışdır. Kitabda alleqorik hekayələr də xüsusi yer tutur. İbrətəməz, nəsihətəməz fikirlərin oxucuya doğru və qısa yoldan çatdırmağın ən yaxşı vasitəsi alleqoriyadır. Adından göründüyü kimi, *“qissədən hissə”* olan hekayələrin hər birini ümumiləşdirən, nəticə xarakterli olan və sonda verilən bir ibrətlik ifadə yer almaqdadır. *“Qurbağa ilə qartal”* – Başqalarının gücü ilə deyil, öz iradənlə yüksəl, *“Xərçəng ilə qızı”* – Nəyi nəsihət edirsənsə, öncə özün etməyə çalış, *“At ilə eşşək”* – Özün ol, özün kimi davran, *“Xoruz ilə tülkü”* – Açıq döyüş ikiüzlü səmimiyyətdən yaxşıdır, *“Səbirsizlik”* – Səbr edərək verilən dərs həyatı gözəlləşdirir, *“Ər və arvad”* – Edə bilməyəcəyin heç bir şeyin sözünü vermə və s. bu kimi əllidən çox nəsr nümunəsinin toplandığı bu kitabda gəlinən hər bir nəticə dərs mahiyyəti daşıyır. Bu hekayələrin və sonluqların təsirini maarifçi realist yazarlarımızın əsərlərində aydın şəkildə sezmək mümkündür.

Ədəbiyyatda milliləşmənin bariz göstəricilərindən biri dilin sadələşdirilməsidir. İstər tənzimatçılar, istərsə də, XIX əsr maarifçilərimiz yeniləşmə prosesində dəyişən bütün elementlər kimi dil-üslub xüsusiyyətlərində də modernləşmədən çox xələqləşməyə meyilli idilər. Çünki yeni istifadə olunan məzmun-forma xəttində davamlı inkişaf üçün divan ədəbiyyatı dilindən istifadə artıq mümkün deyildi. Qəlibləşmiş dil ünsürləri, qəlizlik geniş oxucu kütləsi yaratmaqda ən böyük maneə idi. Eyni zamanda savadsız kütlənin savadlanmağını istəyən maarifçilər, ən azından onlarda elmə, təhsilə meyil yaratmaq, istək formalaşdırmaq istəyirdilərsə, bunun yolu sadə və anlaşılıq olmaqdan keçirdi. *“İki mühüm tezis irəli sürüldü: nəsr dilini sadələşdirmək və milliləşdirmək. “Sadələşdirmə” əsas etibarilə yazı dilini danışmaq dilinə yaxınlaşdırmaq demək idi. “Milliləşmə” isə sadələşməni əhatə etməklə birlikdə məsələni dil-millət və dil-millət mədəniyyət əlaqələri zəminində dəyərləndirir. Bu baxımdan İ.Şinasi, N.Kamal, Z.Paşa, Ə.Midhəd, M.Naci, R.Əkrəm kimi yazıçıları ilk qrupa, Ə.Vəfiq Paşa, Ş.Sami, Ə. Suavi, Süleyman Paşa kimi aydınları ikinci qrupa daxil edilirlər”*(Səmədova, 2021). Bu baxımdan hər iki ədəbiyyatın maarifçilik əsrində dil məsələlərinə münasibəti eynilik təşkil etməkdədir. XX əsrin əvvəllərində maarifçi realist yazıçılar da bu əhəmiyyətə sadıq qalırlar. Bəzi istisnaları nəzərə almaqla, bütün maarifçi realistlərin dili son dərəcə anlaşılıq, axıcı və xələqidir. Onların bir çoxu həm də pedaqoq kimi fəaliyyət göstərdiyindən dilin sadəliyi bu dövr üçün həm də ehtiyacdır. Xələqləşmə prosesinin bariz göstəricilərindən biri də atalar sözü və deyimlərin, eləcə də digər şifahi ədəbiyyat nümunələrinin nəsrə işlənməsi məsələsi idi. Eynəli bəy Sultanovun, Abdulla Şaiqin, Süleyman Sani Axundovun və b. hekayələrində onlarla misal göstərmək mümkündür. Eyni xüsusiyyət Tənzimat nəsrində Namiq Kamalın (İntibah – Sonrakı peşmanlıq fayda verməz), Əhməd Mithədin (Fəlatun bəy və Rakım əfəndi), Rəcəzadə Mahmut Əkrəmin (Araba sevdası) və s. əsərlərində də görünməkdədir. Bəzən ədəbiyyatşünaslıqda belə bir tezis də irəli sürülür ki, Namiq Kamalın dili daha çox savadlı, ziyalı kütləyə xitab edirsə, Əhməd Mithədin əsərlərində istifadə olunan dil məhz sadə xalqın anlaması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Maarifçi realist nəsrə də dil xüsusiyyətinə görə Sultan Məcid Qənizadədə olan qəlizlik, ağır izafətlər (bəzi əsərlərində) onu sadə xalq dilindən uzaqlaşdırır və digər maarifçi realistlərdən fərqləndirir.

Nəticə / Conclusion

Müqayisələrdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, XX əsr Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin əsas qaynaqlarından biri XIX əsr türk tənzimat nəsrinə olmuştur. XIX əsrdə maarifçilik əsasında divan ədəbiyyatından fərqli bir istiqamətdə inkişafa başlayan Azərbaycan və Osmanlı-türk ədəbiyyatında oxşar paralellər çoxdur, lakin fərqliliklər də mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanda maarifçiliyin əsas xarakteri realizmlə izah oluna bilirsə, Osmanlıda bu daha çox romantik səciyyə daşıyırdı. Azərbaycanda maarifçiliyin

daha çox dramaturgiyada təzahürü müşahidə edildiyi halda, Osmanlı-türk ədəbiyyatında bu, həm dramaturgiya, həm də nəsrə (xüsusən də nəsrə) gerçəkləşir. Türk nəsr dilinin sadələşməsi, toplumla daha rahat ünsiyyət Osmanlı-türk nəsrində tənziyat dövründə xeyli inkişaf etdi və formalaşdı, sadə xalq danışığı, folklor üslubu nəsrə hopdu. Osmanlı dramaturgiyasında romantik ideallar, tarixə, beynəlxalq miqyasda cərəyan edən hadisələrə müraciət üstünlük təşkil etməsinə, zaman-məkan çoxplanlılığına baxmayaraq nəsr daha çox çağdaş zaman və məkan problemlərini proyeksiya edirdi. Maarifçi türk nəsrli insanlar cahillikdən qurtarmaq, qadının, eləcə də bütün hüquqsuz təbəqənin cəmiyyətdəki insani haqlarını müdafiə məqsədi ilə bərabər, onları həm də alafranlıq, zübbəliyə meyildən uzaqlaşdırmağa çalışır, beləliklə də millilik şüurunun inkişafına da xidmət edirdi. Bütün bunlar ideya-məzmun, poetika istiqamətində türk nəsrinin XX əsrin müasirləşən Azərbaycan nəsrinə nüfuz imkanlarını artırırdı.

ƏDƏBİYYAT

- Axundov, S. S. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
- Aydın, A. A. (2007). *Türkiyə ədəbiyyatı tarixi: müqayisəli* (Vol. 2). Baku University.
- Əliyeva, T. (2024). *AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ REALİST NƏSRİNİN "TƏNZİMAT" ƏDƏBİYYATI QAYNAQLARI* BALKAN 12th INTERNATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES, New York.
- Gökberk, M. (1979). *Felsefenin Evrimi*. Milli Eğitim Basımevi.
- Məmməd, T. (1999). *XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası*. Elm.
- Məmməd, T. (2010). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı* (R. Qeybullayeva, Ed.). Apostrof.
- Mithat, A. E. (2018). *Felətin Bey ilə Rəqim Efəndi (Haz. Kübra Demiray)*. Kültür yayınları.
- Öztürk, N. (2001). Aydınlanma hərəketi və yeni türk edebiyatı *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(9), 45-58. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pauefd/issue/11134/133162>
- Paşa, Z. (1993). Rüyə. In *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* (Kaplan, Mehmet; Enginün, İnci; Emil, Birol ed., pp. 109-128). Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Səmədova, Ü. (2021). *Tənizmat dövrü türk nəsrinin formalaşmasında qərb ədəbiyyatının təsiri* (Publication Number FD.1.18) Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu]. Bakı. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filologiya_elml_ri/Avtoreferat_Ulker-AZ.pdf
- Sultanov, E. b. (2016). *Hekayələr*. Elm və təhsil.
- Tanpınar, A. H. (2014). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Dərgah yayınları. <https://archive.org/details/19.-asir-turk-edebiyati-tarihi>
- Ülken, H. Z. (2016). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI.